

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ СЕЛЯН НА ЧЕРНІГІВЩИНІ ЗА ДОБИ ДИРЕКТОРІЇ (ГРУДЕНЬ 1918 – СІЧЕНЬ 1919 РР.)

У статті мова йде про прихід до влади Директорії, яка робила спроби вирішити аграрне питання. Проте через анархію на селі, більшовицьку агітацію та швидкий наступ радянських військ здійснити земельну реформу було неможливо, що й призвело до повстанського руху селян у Чернігівській губернії наприкінці 1918 – початку 1919 рр.

Ключові слова: Сірожування дивізії, більшовики, повстанці, слабка національна свідомість.

Українська революція 1917-1921 рр. посідає чільне місце в історії нашої держави. Доба Директорії Української Народної Республіки (УНР) була третьою спробою утворити незалежну державу під час буремних подій зазначеного періоду. Проте становище нової влади було дуже тяжким. Армія повстанців, що забезпечила перемогу над гетьманатом, розтанула з такою ж швидкістю, з якою і створилась. Її масу складала селяни, які, поваливши гетьманську владу, поспішили додому, щоб ділити панську землю. Директорія та уряд, розуміючи, що для селянства вирішення земельного питання було принципово важливим, з перших днів свого панування робили спроби розв'язати аграрну проблему. Але земельна політика нової влади тільки загострила відносини з селянством, що й призвело до того, що недавні її союзники у боротьбі з гетьманом – повстанські селянські маси – повернули свою зброю проти Директорії. Крім того, евакуація німецької та австро-угорської армій кликала до посилення руху більшовицьких загонів в Україну. А у нової влади не було сил боротися ні з радянськими військами, ні з анархією на селі, ні з антиукраїнською агітацією.

Першими історіографами революційної доби в Україні стали лідери національно-визвольного руху, під проводом яких наприкінці 1918 р. відбувалося відновлення Української Народної Республіки: В.Винниченко, М.Шаповал, І.Мазепа. Їхні праці вирізняються певним суб'єктивізмом, що пояснюється партійно-політичною орієнтацією авторів, проте всі вони містять важливий джерельний матеріал, необхідний для розуміння характеру й суті соціально-політичних процесів доби Директорії [1]. Серед дослідників української діаспори заслуговує на увагу фундаментальний семитомник М.Стахів "Україна в добу Директорії УНР", написаний у 60-х роках. У ньому йдеться про суспільно-політичне життя Директорії від приходу її до влади і аж до загибелі [2].

Радянська історіографія також зробила свій внесок у вивчення цього періоду української історії, проте вона розглядала суспільно-політичні процеси в Україні періоду 1918-1919 рр. у загальному контексті розвитку подій жовтневої революції і громадянської війни. Більше того, майже в усіх дослідженнях, присвячених цьому періоду, переважають різко негативні оцінки спроб українців утворити власну державу. Насамперед це праці А.Лихолата, І.Рибалки, М.Супруненка [3].

З кінця 80-х – початку 90-х років почався новий етап української історіографії, що характеризується критичним осмисленням історіографічної спадщини

© Попов Ігор Володимирович – заступник директора з навчально-методичної роботи Чернігівської філії Київського славистичного університету.

попереднього періоду, спробою відійти від звичних канонів та схем радянської історичної науки, об'єктивнішим висвітленням історичних подій в Україні. На особливу увагу заслуговує фундаментальна праця проф. В. Солдатенка – "Українська революція. Історичний нарис"[4].

У ширшому плані проблеми повстанства, воєнного протистояння в Україні в 1918-1921 рр. висвітлюються у дисертаційних дослідженнях інших сучасних вітчизняних істориків – О. Левченка, О. Чіхрадзе, А. Лисенка та ін. [5].

Підсумовуючи історіографічний огляд, можна констатувати, що питання селянського повстанського руху на Чернігівщині взимку 1918-1919 рр. представлено переважно узагальнюючими працями, які не дають повної картини подій. Аграрний безлад на селі, дії місцевих повстанських загонів, перехід великої кількості повстанців на бік більшовиків залишається без ґрунтового пояснення. Його необхідно шукати в різних площинах політичного і соціального життя. Тому селянський рух у Чернігівській губернії вказаного періоду потребує подальшого дослідження з використанням додаткового документального матеріалу, нових методологічних підходів і розгляду досліджуваної проблеми.

Восени 1918 р. прокотилася нова хвиля бурхливих політичних подій в Україні. 14 листопада, скориставшись слабкістю режиму П. Скоропадського, Директорія почала повстання проти діючої влади. Проти гетьмана виступили регулярні збройні частини, які швидко поповнювалися за рахунок широких селянських мас, та селянські повстанські загоони на чолі з місцевими отаманами. Внаслідок проти-гетьманського повстання у середині грудня 1918 р. влада в Україні перейшла до Директорії УНР.

На Чернігівщині проти гетьмана та окупаційної влади виступила Сірожупан-на дивізія, яка з серпня 1918 р. базувалася у губернії [6,7,8]. З кожним днем її сили швидко зростали за рахунок місцевих селян [9,10,11]. Під проводом Євгена Ангела діяв сформований де реквізиціями, де мобілізаціями, а де й просто агітацією серед місцевого селянства повстанський загін – "курінь смерті" [12,13]. У північно-східних повітах Чернігівської губернії, як тільки розгорілося повстання проти Гетьманщини, свої дії активізували більшовики [14,15,16]. 28 листопада у м. Суджа, на території так званої "нейтральної зони", більшовики сформува-ли тимчасовий радянський уряд України, який наступного дня своїм маніфестом до українського народу проголосив режим гетьмана Скоропадського скинутим [17,18]. У середині грудня у самому м. Чернігові проти діючої влади повстали інструкторські роти 26 та 27 полків міського гарнізону [19]. На допомогу їм з м. Ніжина підійшли війська Директорії, які і встановили нову владу. Так, у середині грудня 1918 р. антигетьманське повстання призвело до повного повалення гетьманської влади в Чернігівській губернії. Головну роль у успіху цього повстання відігравав український селянин-повстанець.

Повстання проти гетьманату на Чернігівщині знищило весь його державно-адміністративний апарат. Всі закони і розпорядження гетьманського уряду скасовувалися, натомість відновлювалися закони Центральної Ради. Відновлювалися міські управи і думи, земські повітові та волосні зібрання. Губернським комісаром було призначено колишнього комісара Центральної Ради Г.В. Стаднюка [20]. Директорія намагалася відновити адміністративний апарат Центральної Ради, проте встановити свою владу на всій території Чернігівщини їй так і не вдалося, оскільки деякі північно-східні повіти губернії вже були зайняті радянськими військами [21,22,23].

Стратегічною метою Директорії було відновлення Української Народної Республіки. Її головна соціальна опора – повстанський елемент – практично стовідсотково складався з селянства, яке мало порівняно слабку національну свідомість. Ідея "української держави" в селянському світогляді була сильно підірвана німецькою окупацією та режимом П. Скоропадського. Натомість у повстанському середовищі домінували ліві соціальні гасла. Ідеалом соціальної організації у розумінні селян була Україна "без холопа і пана" [24]. Ще у розпал повстання В. Винниченко,

занотував на сторінках свого щоденника: "Нема у нас нації, є темний, осоловілий від усяких історичних дурманів народ. Ми хочемо зробити його нацією, а він скоса дивиться на наші маніпуляції й сердито бурчить..." [25]. Проте, на нашу думку, селянство хоча й було малосвідоме, але піднялося на боротьбу проти гетьмана, сподіваючись на те, що нарешті нова влада вирішить таке болюче для українського селянина питання, як володіння землею. Підтвердженням того є спогади М.Капустянского, який зазначав, що взагалі у своїй більшості селянство піднялося головним чином з причин соціальних, і лише частина його керувалася сильним національним почуттям" [26]. Розуміючи, що для селянства найбільш універсальною і значущою політичною категорією є земля, Директорія та уряд надавали принципово важливого значення вирішенню аграрного питання. Ще у листопаді було оприлюднено ряд документів, спрямованих проти поміщиків і буржуазії. У першій відозві Директорії до громадян України від 14 листопада 1918 р. говорилося, що "всі соціальні й політичні здобутки революційної демократії будуть повернені" [27]. Тобто, розпочинаючи повстання проти режиму П. Скоропадського, Директорія поставила його під прапор демократичних гасел. В "Оповіщенні" від 21 листопада цього року серед своїх найнагальніших завдань Директорія називала вилучення поміщицької землі і передачу її безземельним та малоземельним трудівникам і повернення селянам контрибуцій [28]. 15 грудня Директорія заборонила продаж, заклад та оренду землі, а 26 грудня видала свою першу, після приходу до влади, програмову декларацію, в якій намагалася донести до суспільного загалу свої майбутні плани та дії [29]. Так, Директорія робила спроби задовольнити селянство України, проте на остаточне вирішення земельного питання вона не спромоглася.

На Чернігівщині намагання Директорії залучити на свій бік якомога ширші соціальні верстви населення призвели до втрати підтримки сільської бідноти, яка відігравала роль найбільш активного соціального елемента в період української революції. Проте більшовицька агітація мала вплив на біднішу частину селянства, внаслідок чого дуже сильно відчувалося політичне розмежування селянства. Якщо на боротьбу з німцями та режимом Гетьманату селяни піднялися разом – і бідні, і заможні елементи, то у грудні 1918 р. селянство розділилося на два ворожих табори – "більшовиків" та "самостійників". Нерідко між селянами одного села політичні суперечки вирішувалися силою, що призводило до кровопролиття. Так, у с. Хлоп'яники Сосницького повіту на політичному ґрунті між односельцями виникла сутичка. У хід супротивники пустили кілки, палиці та іншу подібну зброю [30]. Але селяни не тільки конфронтували між собою. Їх ворожість вилилася і на заможних селян, і на землевласників. У с. Пересудах Остерського повіту загоном селян в 30 чоловік, що іменували себе петлюрівцями, був пограбований маєток Вишневецького і будинок Карпенка [31]. У цьому ж повіті було затримано банду, яка вдавалася не тільки до грабежів, а й до вбивств родин заможних селян [32]. У Чернігівському повіті озброєне угруповання здійснило набіг на м. Березну, награбувало майна більш як на 200 тис. руб. [33]. Аграрний безлад, більшовицька агітація та слабка влада на селі створювали анархію по всій Чернігівщині. Сучасна чернігівська дослідниця І. Еткіна, аналізуючи спроби Директорії розв'язати земельне питання у Чернігівській губернії, прийшла до висновку, що "особливістю губернії став невпинний процес більшовизації селянських мас протягом 1917 – 1918 рр., і конкуренції із впливом більшовицьких ідей на селянство Директорія не витримала" [34]. Таким чином, можна зазначити, що реалізувати аграрні закони Директорії на території Чернігівської губернії було неможливо через аграрний безлад, процес більшовизації селянських мас та наступ радянських військ, які щодня поповнювалися місцевими селянами.

Наприкінці грудня 1918 р. північно-східні рубежі Чернігівщини біля м. Новгород-Сіверського і в районі с. Ворожби обороняли полки Сірожупанної дивізії, на підмогу яким з м. Києва були надіслані частини Чорноморської дивізії. Сірожупанці і чорноморці спочатку добре виконували свої завдання, але більшовиць-

ка агітація робила свою справу і у війську. Під її впливом мобілізовані чернігівські селяни відмовлялися битися проти "своїх братів", нерідко серед солдат лукали вигуки: "Не слухайте офіцерів сірожупанників! Всі вони панські прихвосні". "Всіх офіцерів треба перевішати на телеграфних стовпах!... ". І хоча старі козаки та підстаршини намагалися тримати ситуацію під контролем, у частинах потроху починався розлад [35]. Державний хаос, активна агітація більшовиків призводили до непокори наказам С. Петлюри, до загального розкладання в армії, до переходів бійців УНР на бік червоних, до втечі багатьох солдат. О. Субтельний зазначав у своїй праці ("Історія України"), що після перемоги Директорії солдати, які брали участь у поваленні гетьманату, повернулися до сіл. Ліквідувавши, на їхню думку, головну загрозу для свого благополуччя, вони вже не дбали про долю Директорії. "Виразні прорадянські тенденції, що проступали в політиці українського уряду, допомогли більшовицьким агітаторам ще легше, ніж раніше, схилити на свій бік багатьох таких селян", – наголошував історик [36]. Після того, як більшовицькі агітатори підготували ґрунт для наступу, проти частин УНР почала бойові дії Українська радянська армія. Так, штаб 5 корпусу, який розташовувався в м. Чернігові, повідомляв, що "У районі Городні з'явилися роз'їзди більшовиків. Розвідкою встановлено, що більшовицькі загони гуртуються в Сосницькому повіті. 26 грудня більшовиками кількістю близько 300 чол. з кулеметами захоплено Корюківку і цукровий завод". 29 числа цього місяця більшовики з боєм взяли м. Городню. В Кролевецькому повіті захоплено Крисківський горілчаний склад [37]. 30 грудня більшовики зайняли м. Холми. Про це свідчить доповідь комісара І Української радянської дивізії Панафідіна начальнику політичного відділу штабу Курського напрямку Назарову: "В занятом нами г. Холмах организован ревком. Сосницький отряд петлюровцев за отказ выступить против наших частей переведен в другое место. В Кролевце отряд противника частью разбегается по домам, частью переходит к нам." [38]. Так, наприкінці грудня 1918 р. проти частин УНР почали активні бойові дії регулярні частини Червоної армії. Війська Директорії не витримали більшовицької агітації усередині та не встояли проти натиску дисциплінованих радянських військ зовні.

Революційна стихія селянства Чернігівщини виявилася не спроможною протистояти агітації більшовиків та наступові регулярних радянських військ і стала перероджуватись у руйнівну анархію. По всій губернії відбувалися виступи збільшовичених селян, пограбування майна та вбивства родин заможних селян. Наприкінці грудня "Черниговская земская газета" оповіщала населення, що в останній тиждень найбільше аграрних та анархічних вибухів сталося в Козелецькому та Чернігівському повітах [39,40]. Владу на місцях селяни брали в свої руки, скрізь утворюючи місцеві ради й революційні комітети замість адміністративної влади [41]. А щодо настроїв цих рад, то вони були прихильні до ідей більшовизму, тому легко потрапляли до рук більшовицьких агітаторів. Прикладом є спогади В. Биструкова, який свідчив, що у м. Седневі наприкінці грудня 1918 р. була створена революційна рада, яка не мала гадки, кому надавати підтримку – більшовикам чи петлюрівцям. Переконавши місцеву раду в тому, що Червона армія більша за кількістю, ніж війська УНР, В. Биструков схилив їх на бік більшовиків [42]. Саме агітаторами наступ Червоної армії трактувався як визвольний похід проти іноземних інтервентів та їхніх "буржуазнонаціоналістичних лакеїв". Владу Директорії УНР вони інакше не називали, як "буржуазноконтрреволюційною", "антинародною", а армію УНР "куркульськими бандами". Більшовики закликали селянство забирати землю в свої руки негайно, бо, мовляв, Директорія передасть землю в руки "куркулів" [43]. Розбурхана, політично невизначена, національно мало свідомо селянська маса почала віддалятися від Директорії, про яку говорять, що вона "контрреволюційна" і хоче повернення давніх порядків [44]. Дуже швидко селянство, котре на початку боротьби проти Гетьманщини підтримало Директорію, почало виявляти ознаки політичного невдоволення. На волосних сходах нерідко ухвалювалися резолюції про недовіру Директорії. Італійський історик

А. Граціозі так характеризував події того часу: "Директорія, яка підняла й успішно провела антигетьманське повстання, на мою думку, так і не зуміла реабілітувати національну ідею в очах селян. Тому не випадково в Україні кінця 1918 – початку 1919 рр. набирають великої популярності гасла радянської влади" [45].

Поштовх до поглиблення конфлікту дав земельний закон Директорії, опублікований 8 січня 1919 р., згідно з яким земля залишалася у власності держави [46]. Селянство, не розуміючи, коли воно отримає землю, розцінило ці заходи як "пропоміщицькі" та "прокуркульські". Його насамперед турбувало те, як утриматися на землі й по можливості придбати її собі. Селянин був готовий підтримати будь-який уряд, що міг задовольнити ці прагнення. Але як тільки цей уряд виявлявся неспроможним виконати його сподівання, селянин повставав проти нього й переходив на бік суперника [47]. Саме тому на початку січня 1919 р. склад І Української радянської дивізії, яка впевнено просувалася до м. Чернігова, постійно поповнювався за рахунок місцевих повстанців. Скрізь у тилах українського війська почали з'являтися повстанські ватаги, змушуючи його відступати вглиб губернії [48]. З цих причин на початку січня радянські війська захопили ст. Мена та увійшли до м. Сосниці. 10 січня після запеклого бою з більшовиками війська Директорії залишили містечко Седнів, а вже 12 числа цього місяця полковник місцевого гарнізону Бондаренко був вимушений вивести півторатисячний гарнізон з м. Чернігова і відступити до м. Козельця. 3 січня після цілоденного бою червоною армією було взято м. Кролевець, 17 – м. Батурин і с. Красне, цього ж дня більшовики підійшли до м. Конотоп [49,50]. У цей час на Чернігівщині ще ширше розгорнувся селянський повстанський рух. Навіть військові армії УНР змушені були визнати широкий розмах повстанського руху і великий вплив більшовиків на селянські маси. Чернігівський губернський комендант 18 січня 1919 р. так характеризував становище в губернії: "Загальне становище на Чернігівщині дуже важке, з 18 повітів губернії 8 цілком захоплені більшовиками, а з 3-ма більш як п'ять днів немає зв'язку". У своєму рапорті начальникові генштабу Директорії він доповідав, що "з огляду на зближення більшовиків настрій в Конотопському, Ніжинському, Козелецькому і Остерському повітах дуже нервовий і небезпечний, позаяк більшість селян прихильна до більшовиків" [51]. Таким чином, за підтримки чернігівського селянства, Червона армія, маючи в авангарді 1 Українську радянську дивізію, почала наступ на м. Київ. 17 січня більшовики увійшли до м. Ніжина. Газета "Известия Черниговского временного военно-революционного комитета" писала, що "утром город неожиданно был оставлен петлюровскими отрядами..." 21 січня радянські війська зайняли м. Конотоп і м. Бахмач, 23 числа цього місяця м. Козелець, а 25-ого – м. Ічня [52,53]. Чорноморська й Сірожупанна дивізії, частково розкладені більшовицькою агітацією та перед загрозой повстання в тилу, втрачають свою боездатність. Солдати щодня тікають додому, забираючи з собою обмундирування і зброю. З усієї "Сірої" дивізії залишилося лише кількасот багнетів, а у чорноморців найсильніший полк під проводом найкращого їхнього старшини Царенка налічував усього 90 чоловік [54]. Втомлені сутичками з добре дисциплінованими військами Української радянської армії та ворожістю місцевого селянства, рештки частин УНР, що залишилися, втратили всіляку надію, що більшовиків можна зупинити. Тому, не приймаючи важливих боїв, почали відступати на Київ. М.Капустянський зазначав, що повстанське військо Директорії хоч і нараховувало значну кількість вояків, проте в більшості своїй складалося з селян. По суті, "це була повстанська маса селян, яка в умовах панічного відступу швидко розкладалася і дезорганізовувалася... Це найбільш численний елемент, але малонадійний в боротьбі з більшовиками..." [55]. Так, у січні 1919 р. за підтримки місцевого селянства більшовики впевнено займали чернігівські повіти, а вже наприкінці січня Північний фронт на Чернігівщині не існував, губернія цілком опинилася під владою більшовиків.

Отже, на території Чернігівської губернії реалізація земельного закону Директорії не була здійснена, оскільки до кінця січня 1919 р. Чернігівщина була

зайнята червоними військами. На нашу думку, дуже серйозною помилкою Директорії було те, що основним завданням вона вважала побудову Української держави, відкладаючи розв'язання болючих соціальних проблем тільки після їх розгляду Всеукраїнськими установчими зборами. Проте селянин був іншої думки. Його цікавило лише одне – коли ж нарешті він отримає землю. Це вмiло використували більшовики, які своїми гаслами і агітацією привернули на свій бік велику кількість селянства Чернігівської губернії. Селянин повірив, що радянська влада здійснить його мрії володіти землею. Так за активної підтримки селян більшовики розгорнули широкий наступ на терени України.

Осмыслиючи згодом ці події, колишній голова Директорії В. Винниченко у своїх спогадах "Відродження нації" писав: "І знов треба щиро й відверто сказати, що коли б проти нас не було повстання нашого власного селянства й робітництва, то російський совітський Уряд не зміг би нічого зробити проти нас..." [56].

Таким чином, підсумовуючи викладене, можна зазначити, що у результаті антигетьманського повстання, яке підтримали регулярні військові частини, селянські повстанські загони та широкі селянські маси, відбулося повне повалення гетьманської влади в Чернігівській губернії. Прийшовши до влади у середині грудня 1918 р., Директорія так і не змогла встановити її на всій території Чернігівщини, тому що північно-східні повіти губернії були вже зайняті радянськими військами. Стратегічною метою Директорії було відновлення Української Народної Республіки, проте розуміючи, що для селянина головне земля, уряд оприлюднив ряд документів на користь селянства. У Чернігівській губернії спроби розв'язати земельне питання виявилися неможливими через аграрний безлад, який створював анархію по всій губернії. У повітах відбувалися виступи збільшовичених селян, пограбування майна та вбивства родин заможних селян. Більшовицька агітація, яка мала величезний вплив на село, розмежувала селянство, внесла розлад у військо УНР та привернула на свій бік велику кількість селян. За їх допомогою наприкінці грудня 1918 р. радянські війська почали наступ на територію України. У першій половині січня 1919 р. Директорія остаточно втрачає довіру населення до себе, що призводить до того, що збільшовичене селянство виступає на боці Червоної армії, яка без належного опору захоплює кілька місць Чернігівської губернії та м. Чернігів. У другій половині січня через поповнення своїх рядів за рахунок місцевого селянства більшовики вже чисельно переважали війська УНР. У результаті цього, повністю заволодівши стратегічною ініціативою, радянські війська впевнено просувалися вперед. Навпаки армія УНР танула на очах, бо солдати частково розбігалися по домівках, частково переходили на бік більшовиків. Втомлені сутичками з добре дисциплінованими військами української радянської армії та ворожістю чернігівського селянства, не приймаючи ніяких важливих боїв, рештки чорноморської та сірожупанної дивізій відступали на Київ, залишивши за собою Чернігівську губернію, де вже панували більшовики.

У надії отримати землю селянство привело до влади Директорію, але неспроможність останньої виконати їхні прагнення призвела до повстання селян на Чернігівщині у грудні 1918 – січні 1919 рр.

1. Винниченко В. Відродження нації: В 3-х т. – К., 1990. – Т.3. – 542 с.; Христюк П. Замітки і матеріали до історії української революції 1917-1920 рр.: В 4-х т. – Нью-Йорк, 1969. – Т. 3. – 160 с.; Шаповал М. Щоденник: Від 22 лют. 1919 р. до 31 груд. 1924 р. Ч.1. / Упоряд. С.Зеркаль. – Б.м., 1958. – 125 с.; Шаповал М. Занепад У.Н.Р. – Прага: Вільна спілка, 1928.-42 с.; Мазепа І. Україна в огні й бурі революції, 1917-1921: (Спогади). – Прага: Пробоем, 1942-1943. Т.1. Центральна Рада – гетьманщина, директорія. – 212 с.

2. Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. – Скентон, 1962-1966 (Б-ка Українознавства / Наук. т-во ім. Шевченка; Т.10). – Т.1. – 272 с.; Т.2. – 248 с.; Т.3. – 276 с.; Т.4. – 352 с.; Т.5. – 248 с.; Т.6. – 247 с.; Т.7. – 432 с.

3. Лихолат А. Разгром буржуазно-националистической Директории на Украине. – М.: Госполитиздат, 1949. – 215 с.; Рибалка І. Розгром буржуазно-націоналістичної Директорії на Україні. – Харків., – 1962 – 186 с.; Супруненко Н. Очерки истории гражданской войны и иностранной военной интервенции на Украине. – М., 1966. – 455 с.

4. Солдатенко В.Ф. Українська революція: Історичний нарис. – К.: Либідь, 1999. – 975 с.; Солдатенко В.Ф. Директорія та відновлення УНР // Дзеркало тижня. – 2008. – № 48.
5. Чіхрадце О. Друга українсько-більшовицька війна (листопад 1918 – грудень 1919 рр.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Львів, 2003. – 18 с.;
- Левченко О. Бойова діяльність армії Української Народної Республіки (листопад 1918 р. – липень 1919 р.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 19 с.; Лисенко А. Отаманські формування на Лівобережній Україні в другій половині 1918-1919 рр.: Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Київ, 2002. – 20 с.
6. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 29 ноября.
7. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 20.
8. Черниговский губвоенкомат. Телеграммы и разговоры по телефону со штабом 12 армии // Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – ФР. 2201. – Оп.1. – Спр.213. – Арк. 54-56.
9. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 29 ноября.
10. От редакции // Беднота. – 1918. – 6 декабря.
11. От редакции // Черниговская мысль. – 1918. – 1 декабря.
12. Роман Коваль. За волю і честь. Невигадані історії і вояцькі біографії. Чернігівський отаман Ангел. – К.: "Діокор", 2005. – 30 с.
13. Кость Бондаренко. Атаман Ангел // Профиль истории. – 2008. – №23 (42). – С. 64 – 65.
14. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 199 – 200.
15. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 6 декабря.
16. Там само.
17. Морозов В.А. Владимир Петрович Затонский. – К., 1988. – С. 65.
18. Билан Ю.Я. Отечественная война украинского народа против немецких оккупантов в 1918 г. – К., 1960. – С. 255.
19. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 13 декабря.
20. Там само – 21 декабря.
21. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 210 – 213.
22. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 31.
23. От редакции // Беднота. – 1918. – 17 декабря.
24. Мицюк О. Доба Директорії УНР. Спомини і роздуми. Львів, 1938. – С.25.
25. Винниченко В. Щоденник. 1911 – 1926. – В 2-х т. – Т. 1. – Едмонтон; Нью-Йорк, 1980. – С. 309.
26. Капустянський М. Похід українських армій на Київ і Одесу в 1919 році: Короткий воєнноісторичний огляд: У 2 кн. – Кн. 1. – Мюнхен, 1946. – С. 2023.
27. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч. I-III. – Київ – Відень. 1920. Ч. 3. – С. 113 – 114.
28. Центральний Державний архів вищих органів влади та управління України у м. Києві (далі ЦДАВО). Ф. – 269. – Оп. 1. – Спр. 474. – Арк. 2.
29. Україна у ХХ ст. Збірник документів і матеріалів. – К., 2000. – С. 65 – 66.
30. От редакции // Черниговская мысль. – 1919. – 3 января.
31. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 201-204.
32. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря – 3 января 1919 г.
33. Там само.
34. Еткіна І. І. Земельне питання в Чернігівській губернії (лютий 1917 – березень 1921 рр.): Автореф. Дис. канд. іст. наук. – Чернігів, 2007. – 20 с.
35. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 152.
36. О. Субтельний. Історія України. – К., 1993. – С. 446.
37. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря г. – 3 января 1919 г.
38. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 216.
39. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря г. – 3 января 1919 г.
40. От редакции // Черниговская мысль. – 1919. – 3 января.
41. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 140 – 141.
42. Быструков В. Г. Из истории гетманско-петлюровского периода на Черниговщине. (Воспоминания) // Летопись революции. – 1926. – №2. – С. 101 – 108.
43. С. Литвин. Феномен отаманщини доби Директорії УНР в українській історіографії. // Воєнна історія. – 2006. – № 4 – 6. – С. 28 – 30.
44. Витанович І. Аграрна політика українських урядів років революції й визвольних змагань (1917 – 1920 рр.). Український історик. – Нью-Йорк; Мюнхен, 1967. – Ч. 3 – 4. – С. 50.

45. Андреа Грациози. Большевики и крестьянство на Украине, 1918-1919 гг.: очерк о большевизмах, национал-социализмах и крестьянских восстаниях. – М.: Агро-XX, 1997. – 199 с.
46. От редакции // Черниговская земская газета. – 1918. – 21 декабря. – 3 января 1919 г.
47. О. Субтельний. Історія України. – К., 1993. – С. 444.
48. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 150 – 151.
49. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 40 – 41.
50. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 221.
51. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 41.
52. Борьба трудящихся Черниговщины за власть советов (1917-1919 гг.). // Сборник документов и материалов. Ч., 1957. – С. 221, 225.
53. І. К. Рибалка. Відновлення Радянської Влади на Україні (1918-1919). – Х., 1957. – С. 42.
54. Історія визвольної боротьби України в монографіях. Історія січових стрільців (1917 – 1919 рр.). – В 2-х т. – Т. 2 – Львів, 1937. – С. 152.
55. Капустянський М. Похід українських армій на Київ і Одесу в 1919 році: Короткий військово-історичний огляд: У 2 кн. – Кн. 1. – Мюнхен, 1946. – С. 2023.
56. Винниченко В. Відродження нації. Історія української революції. Ч. I-III. – Київ – Відень. 1920. Ч. 3. – С. 194.

В статтє рєчь идєт о приходє к власти Дирєктории, которая делала попытки рєшить аграрный вопрос. Однако из-за анархии в селе, большевистскую агитацию и быстрое наступление советских войск осуществить земельную реформу было невозможно, что и привело к повстанческому движению крестьян в Черниговской губернии в конце 1918 – начале 1919 гг.

In the article the question is about coming to power of Directory which did attempts to decide an agrarian question. However from anarchy in a village, bolshevist agitation and rapid offensive of soviet troops to carry out the landed reform it was not possible that and resulted in insurgent motion of peasants in the Chernigov province at the end of 1918 – beginning 1919.